

Bethlen Gábor és kora

Tudományos ülésszak Bethlen Gábor születésének
400. évfordulója alkalmából

Pach Zsigmond Pál:

BETHLEN GÁBORRÓL, SZÜLETÉSÉNEK 400. ÉVFORDULÓJÁN*

1.

A történelmi személyiségekhez kapcsolódó évfordulós emlékezők mindenkor magukban hordják az idealizálás kísértését. Áll ez Bethlen Gáborra, az erdélyi fejedelemre és választott magyar királyra; áll ez a születése négyszázados fordulójának szentelt mostani alkalomra is. Hiszen Bethlen személyében már az elhunytat sirató egykorú versezet „a kárvallottak gyámoltóját”, a „rabotás népeknek [robotoló jobbágyoknak] kegyes vidámítóját” gyászolta; ifjabb kortársa, a későbbi fejedelem, Kemény János, önéletrajzában úgy szólott róla, mint akihez „hasonló magyar [uralkodó] Mátyás királytól fogva és [Báthory] István királyon kívül nem hallatott, nem is remélhetni”; a hozzá képest harmadik nemzedékből való erdélyi politikus, Bethlen Miklós pedig, a 18. század elején papírra vetett Önéletírásában, Zrínyi Miklósról sem talált többet mondó méltatást, mint azt, hogy Bethlen Gábor fejedelemhez hasonlította.

Igaz, garmadával idézhetnénk róla éppen ellentétes hangú-értelmű nézeteket is. S itt nemcsak olyanféle kijelentésekre gondolhatunk, mint a párthívéből politikai ellenfelének állt Thurzó Szaniszlóé, aki a nikolsburgi békekötés után Bethlent „kóbor beste lélek”-nek titulálta: „királyunk akar lenni, pedig . . . jól tudja, hogy én és más magyar hazafiak nemesebbnek születünk, mint amilyen ő valaha is lehet” – hiszen ezek a szavak inkább Thurzó egyéniségére vetnek fényt, mintsem Bethlenére –; s nemcsak az ellentáborhoz tartozók ádáz gyűlölködésére, mint ama Hyacinthus szerzetes-diplomatáé, aki Miksa bajor herceg előtt Bethlent „hit nélkül és törvény nélkül” élő emberként jellemezte – hanem kortársai és a későbbiek közül sokaknak arra a véleményére: Bethlen egyforma feszélyezetlenséggel színelte szándékait barátaival és ellenségeivel szemben.

Mennyire hajlamosak lehetnénk most, az évforduló ünnepi alkalmakor, csupán a idealizáló – rajongó passzusokat felidézni – az ellenkezőket pedig tapintatosan félretenni.

Pedig erre – úgy véljük – semmi szükség: sem ditirambikus-túlradó eszményítésre, sem moralizáló és történetietlen hiperkritikára. Éppen ezek kirekesztésével ismerjük meg Bethlen történelmi személyisége: olyannak, aki szervesen beleépült-beleilleszkedett korába – olyannak, aki messze kimagaslott korából.

*Megnyitó, Debrecen, 1980. október 8.

2.

A kor a hagyományos történetírás terminológiájával: a vallásháborúk és az abszolutizmus kialakulásának korszaka; a marxizmus fogalomhasználatával: Nyugat-Európa egyes atlanti parti országaiban a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet kezdetének korszaka, Kelet-Európában a feudalizmus mozdítatlan, sőt újraerősödő uralmának, az ún. második jobbágságnak a periódusa – amely utóbbi ugyanakkor sajátos módon mégis megteremtette magának a nyugatihoz hasonló abszolutisztikus jellegű államépítményeket.

Az abszolút állam gépezetét jórészt a csatátér számára alkották. Az abszolutizmus korszakának háborúi – kivált annak első fázisában – alapvetően dinasztikus-területszerző jellegűek voltak. A háborús – vagy házasság útján történő – területszerzés nem kedvtelése vagy külső járuléka volt a fejedelmi életformának, hanem belső szükséglete és funkciója. Ezt a tényt Machiavelli – amikor jó évszázaddal korábban végigtekintett Európán – már mintegy evidenciának tekintette, és belőle vezette le a *principe* létének legfőbb törvényét: A „hódítás vágya nagyon természetes és megszokott tulajdonság . . . A fejedelemnek nem szabad másra gondolnia, másra törekednie, mást fontosabbnak tartania, mint a háborúra való felkészülést”.

Hatalomgyarapítás hadakozással vagy házasodással – a 16–17. századi uralkodó e főmotívumának érvénye alól Bethlen Gábor sem volt persze kivétel. *Ebben* az értelemben helytállónak tekinthetjük Szekfü Gyulának akár azt a fogalmazását is, amely szerint „Bethlen Gábor cselekedeteinek egyetlen rugója a dinasztikus érdek és önzés volt”. Ám nagy nyomatékkal kell hozzátennünk – Szekfü erről is szól, de elütő hangsúllyal –, hogy ez a *hatalomgyarapítási* cél Bethlennél egybeesett – objektíven is, tudatosan is – egy másik, a szó általános értelmében vett *nemzeti* céllal: a három részre darabolt ország legalábbis két részének újbóli egységével – az erdélyi fejedelemség és a királyi Magyarország egyesítésével. A szubjektív tudat szintjén bizonyára elfogadhatjuk Angyal Dávid megítélését: Bethlennek „erős hite volt munkája jelentőségében, nemzetét boldogító és istennek tetsző mivoltában”. De ami ennél fontosabb: törekvései objektíve azonosultak a 17. századi Magyarország sorsdöntő történelmi feladatával: az országegyesítéssel.

3.

Minthogy pedig – miként a szétdarabolódás volt – az egyesítés sem lehetett elképzelhető másképp, mint a nemzetközi viszonyok alakulásának függvényeként, Bethlen Gábor nagy kedvvel és kezdeményező készséggel vetette magát a külpolitika hullámaiba.

Diplomácia és külpolitika – ez volt Bethlen Gábor igazi életeleme, amelyben csakugyan európai perspektívájú államférfinak bizonyult. Hallatlanul széles körű és eleven külpolitikai tájékozódását és eszmélkedését – az 1618. évi prágai események horderejének nyombani felismerésétől, a II. Oszmán szultánt elsöprő 1622-i janicsárlázadást követő portai hanyatlás gyors „bemérésén” át, a Gusztáv Adolf-i fellépés jövődjének jelentőségének megsejtéséig –, mindezt annál is inkább hangsúlyoznunk és értékelnünk lehet, mivel a következő korszakokban, hosszasan, a távlatos és rugalmas külpolitikai gondolkodás igencsak ritkán tartozott magyar vezető politikusok erényei közé.

E rugalmasság bethleni mozgásterét történetirodalmunkban jobbra úgy szokták értelmezni, hogy annak a török birodalommal való békés viszony fenntartása szabott kereteket és korlátokat. Ezt a felfogást egyesek pejoratív kicsengéssel fogalmazták meg: a fejedelem „külsőleg és lélekben is a török szövetség híve” volt; mások reálpolitikának, tárgyilagos helyzetfelmérésnek tekintették: az ország középső részén beékelődő és Budát uraló török hatalom Bethlen korában még olyan erőt képviselt, hogy a fejedelem előtt más lehetőség nem nyílt, mint a Portától való függőség vállalása; külpolitikájának alapelve volt ez, amely mellett feltétlenül kitartott.

A magunk részéről úgy véljük: Bethlen külpolitikájának mozgásterét szélesebben, alapelvét távlatosabban lehet értelmezni. Alapgondolata, fő célkitűzése – amely mellett következetesen kitartott, ám az eszközöket, módokat hozzá a viszonyok alakulása szerint rugalmasan váltogatta-kombinálta – az ország újraegyesítése volt: az erdélyi fejedelem-séghez a királyi Magyarország megszerzése és együttes birtoklása.

Igen, ennek egyik útja: a szilárd hatalomnak ítélt török birodalommal való kapcsolatot s a Porta engedélyével a Habsburgokkal való szembefordulást jelentette; és túlnyomóan ezt az utat követte Bethlen Gábor politikája.

Persze, a Habsburg-ellenes küzdelem terén is egyre növekvő külpolitikai hatósugarú szakaszokat lehet megkülönböztetnünk. Az első szakaszt, amikor a felkelő cseh protestáns rendekkel való szövetségben, illetőleg az osztrák Habsburgok országaival kialakuló rendi konföderáció keretében kísérte meg célja valóra váltását: ennek jegyében indította első fegyveres akcióját 1619 augusztusában; – s a későbbi időszakot, amikor Fehérhegy következményeit végképp levonna, s a mindjobban kiterjedő európai konfliktus újabb fejleményeit csakúgy számba véve, mint a Porta nemzetközi aktivitásának csökkenését, külpolitikájának körei immár túlmennek Közép-Kelet-Európán.

Miután 1623–24. évi második hadjáratával a nyugati hatalmak élénkülő figyelmét ébresztette fel Erdély iránt – Angliával, Franciaországgal, Hollandiával lép érintkezésbe: előbb közvetve, ezeknek konstantinápolyi követei útján; de 1625 végén már közvetlen diplomáciai összeköttetésben van a harmincéves háborúnak a cseh-pfalzira következő dán szakaszát megnyitó hágai szövetség államaival. Ebben az angol–holland–dán szövetségi rendszerben vívja harmadik hadjáratát 1626 őszi hónapjaiban Ferdinánd ellen – s ez idő alatt formális szerződésre is lép a Habsburg-ellenes hatalmakkal Westminsterben.

4.

Ám aligha lehet kétségbe vonni: Bethlen nem kötötte le magát kizárólagosan a török szövetség alternatívája mellett. Egyszerre több, különböző irányban tárgyal, politizál, s közvetlen céljai kitűzésénél is tekintettel van más vagy távolabbi lehetőségekre – egyebek között a Habsburg-szövetség lehetőségére is – ugyanazonos végcél: az országegyesítés érdekében.

Törökbarát múltja, fejedelemmé választásának ismeretes körülményei, a Portával fenntartott jó viszonya – amit olyan gyakran szoktak fölemlegetni – éppen nem akadályozta meg abban, hogy 1615 májusában II. Mátyással Nagyszombatban olyan egyezményt kössön, amelynek titkos pontja a Habsburg-uralkodó támogatását helyezi kilátásba a törökkel szemben. S bár Lippa török kézre adását – a török e régi követelésének, elődei

korábbi ígéretének teljesítését – 1616-ban már semmiképpen sem halogathatta, a következő évben a nagyszombati egyezményt megújítja.

Még inkább figyelemre méltó, hogy éppen II. Ferdinánd elleni második hadjárata idején lép fel a nagy politikai fordulat – a Habsburg-szövetség – esélyét magában rejtő ideájával. Lévéen hadakozás mellett a házasodás a kor dinasztikus politikájának másik fő eszköze, 1623–24-ben II. Ferdinánd leányát kéri nőül, egyben erdélyi fejedelemségéhez a király vejeként, Magyarország kormányzóságát. E másik úton is megkísérli hát a két országrészt a maga hatalma alatt egyesíteni (hiszen Magyarország kormányzósága az általa ajánlott feltételek mellett lényegében ezt jelentené); sőt késznek mutatkozik egy közös törökellenes hadjáratra is, amely a Porta súlyosbodó belső zavarainak közepette – Bethlen úgy látja – a magyarországi hódoltság felszámolását is elérhető közelségbe hozná. Amikor pedig ajánlatát – nem kevés latolgatás után – Bécsben végül is elutasítják, már készül az új terv: nemcsak a harmadik Habsburg-ellenes akcióra, hanem a második házasságra is: 1625-ben megkéri, 1626 márciusában feleségül veszi György Vilmos brandenburgi választófejedelem hűgát, s így sógorságba kerül Gusztáv Adolf svéd királlyal – az európai diplomáciának már ekkor aktív részesével, a Habsburg-ellenes koalíció leendő nagy hadvezérével.

S ha az európai háború Bethlen utolsó esztendeiben, az 1626–29 években a Habsburgok erőfölényének jegyében alakult, nem lehet hozzá nem tennünk: Bethlen Gábort olyan időpontban ragadta el a halál, amikor a háborúnak éppen új szakasza volt kibontakozóban.

A fejedelem 1629. november 15-én hunyt el – a harmincéves háború pedig az osztrák Habsburgok számára éppen a következő évben, 1630-ban vett élesen negatív fordulatot. Ez év nyarán szállt partra Pomerániában Gusztáv Adolf; s ettől kezdve vált egyre nyilvánvalóbbá, hogy Richelieu – aki eddig (belső ügyekkel lévéen elfoglalva) a háttérből szötte-alakította a nemzetközi politika szálait – előbb-utóbb döntően veti be Franciaország erejét a Habsburgok elleni küzdelembe.

Másrészt a török birodalom sem tudott kilábolni a zűrzavarból. II. Oszmán 1622. évi megdöntésétől voltaképpen egészen Köprili Mohamed 1656. évi nagyvezérségéig a gyengülés és züllés, a szpáhik és janicsárok állandó lázongásai, szultányilkosságok, magukat alig pár hónapig tartó nagyvezérek egymást váltásának kavargó képei jelzik a Porta hatalmának, úgy tűnt, bomlás felé sodortatását – ami persze nemzetközi politikai aktivitását szinte megbénította.

Ez idő alatt a birtokszerzésben kifogyhatatlan leleményű, de külpolitikában kezdeményezésre képtelen I. Rákóczi György is fenntarthatta-megszilárdíthatta erdélyi fejedelmi hatalmát. Hogyan használta volna ki ezt a nemzetközi konstellációt a realitás-érzék külpolitikai fantáziával párosító Bethlen – hogyan használta volna ki egyik vagy másik, vagy éppen mindkét irányban – hatalmának gyarapítása s egyben az országegyesítés érdekében?

Ha ezeket a feltoluló kérdéseket – mint megválaszolhatatlanokat – elhárítjuk is magunktól, annyit bizvást elmondhatunk: Bethlen Gábornak fejedelemsége szűken mért 16 esztendeje alatt is, sikerült Erdélyt – a nemrég még külső és belső háborúkban romlott, Európa térképének csaknem periferiájára eső Erdélyt – gyors döntésekre képes, hatékony központi kormányzattal konszolidálni; gazdaságilag és kulturálisan fejleszteni; európai jelentőségű erőtnyezővé emelni, a nemzetközi államrendszerbe beiktatni – a

török kapcsolat mellett is az önálló külpolitika lehetséges maximumát megvalósítani – a nyugat-európai hatalmak irányában pedig olyan egyenrangú szövetségesként cselekedni, aki a maga céljai és érdekei szerint lépett kapcsolatba Habsburg-ellenes koalíciójukkal.

Mindez eszményítő túlzás nélkül sem kevés; a kritikus értékelés mércéjén mérve is: nagyszabású történelmi teljesítmény.

Ezt a történelmi teljesítményt hivatott – a legújabb kutatások alapján – sokoldalúan és reálisan megvilágítani tudományos ülészekünk, annak plenáris előadásai és szekcióülései.

A Bethlen Gábor Emlékbizottság nevében nagyrabecsüléssel köszöntöm házigazdáinkat, Debrecen megyei város Tanácsát, tisztelt külföldi vendégeinket és hazai kollégáinkat, az összes megjelenteket. Az ülészeket megnyitom.